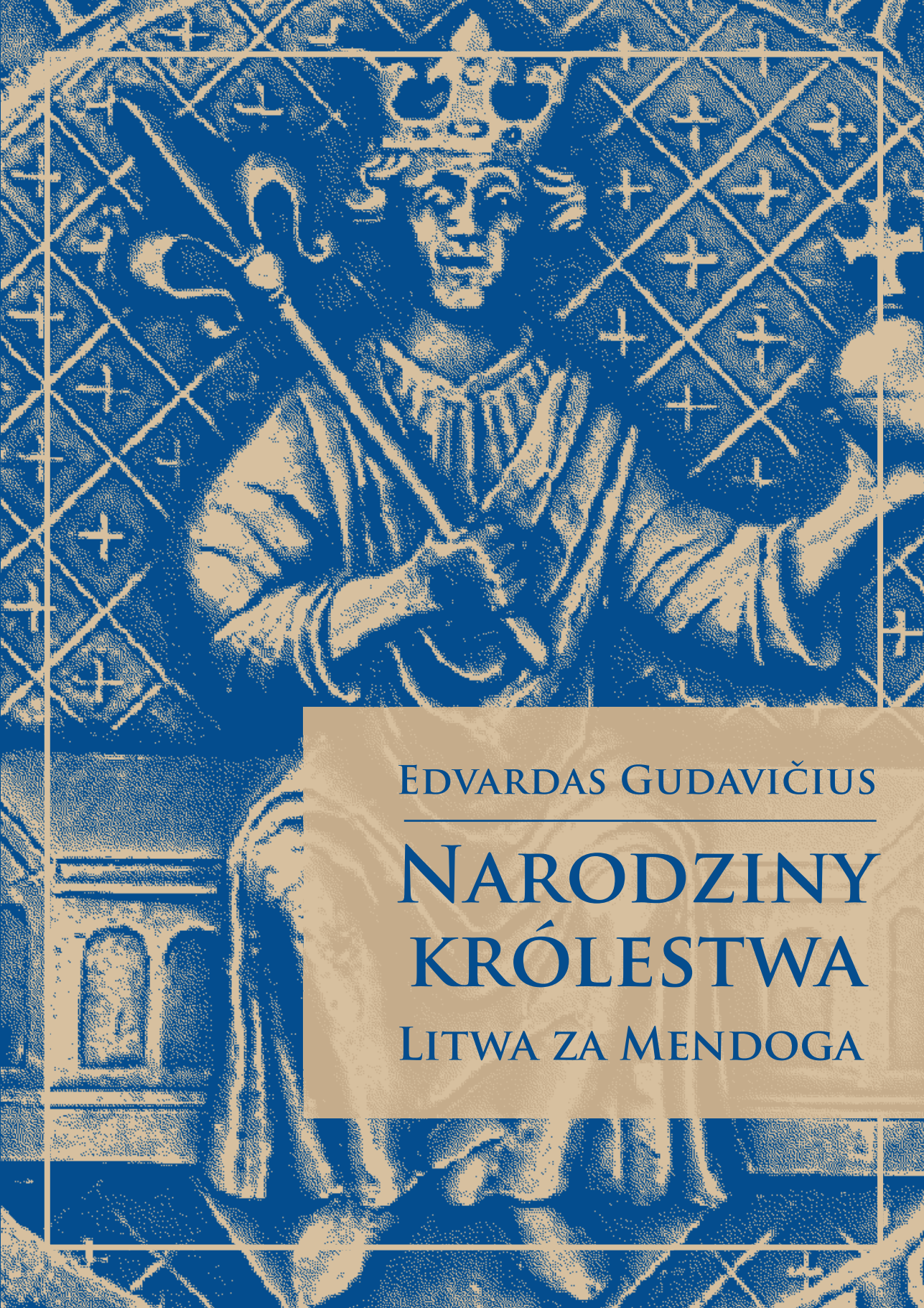

EDVARDAS GUDAVIČIUS

NARODZINY KRÓLESTWA

LITWA ZA MENDOGA

NARODZINY KRÓLESTWA –
LITWA ZA MENDOGA

Edvardas Gudavičius

Narodzin y królestwa – Litwa za Mendoga

Z języka litewskiego tłumaczyła
Katarzyna Korzeniewska

Redakcja naukowa
Lidia Korczak
Inga Leonavičiūtė

Kraków 2024

Tytuł oryginalny
Mindaugas

Pierwsze wydanie: Vilnius, Žara 1998

© Copyright by Edvardas Gudavičius, 1998

© Copyright for the Polish translation by Katarzyna Korzeniewska
& Księgarnia Akademicka, 2024

© Copyright by individual authors, 2024

Recenzenci
prof. dr hab. Alfredas Bumblauskas
dr Vytautas Ališauskas

Przekład
Katarzyna Korzeniewska

Redakcja naukowa
dr hab. Lidia Korczak, prof. UJ
dr Inga Leonavičiūtė

Opracowanie redakcyjne
Klaudia Król-Kiełbowicz

Projekt okładki
Paweł Sepielak

Na okładce wykorzystano wizerunek awersu medalu przedstawiającego króla Mendoga
autorstwa Petrasa Repšysa (2009)

Zdjęcie prof. Edvardasa Gudavičiaus autorstwa Jonasa Staselisa (1999)

ISBN 978-83-8368-180-1 (druk)
ISBN 978-83-8368-220-4 (PDF)
<https://doi.org/10.12797/9788383682204>

Wydanie niniejszej książki zostało sfinansowane przez Litewską Radę Nauki
w ramach projektu nr S-LIP-23-19
Projekt został zrealizowany przez Wydział Historii Uniwersytetu Wileńskiego

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.pl>

Spis treści

Od redaktorek naukowych	9
Edvardas Gudavičius i jego koncepcja powstania państwa litewskiego (Rimvydas Petrauskas).....	11
Przedmowa	27
I. Mendog znany i nieznany	29
1. Wizerunek Mendoga w późnych kronikach	29
2. Mendog w historiografii XIX-wiecznej	31
3. Od Łatkowskiego i Totoraitisa do Łowmiańskiego i Stakauskasa	60
4. Odejscie od Łowmiańskiego	94
5. Zenonas Ivinskis: sześć nierozwiązanych problemów dotyczących Mendoga	116
II. Zagadnienie powstania państwa litewskiego	119
1. Pojęcie feudalizmu	119
2. Alodyzacja na Litwie	125
3. Niewolnictwo patriarchalne z elementami towarzyszącymi	130
4. Drużyna	133
5. Daniny i świadczenia	143
6. Struktura polityczna	148
III. Znaczenie i rola Litwy jako państwa	163
1. Litwini wśród Bałtów	163
2. Bałtowie w Europie	167
3. Litwa w obliczu kolonizacji niemieckiej	174
IV. Mapa polityczna Litwy początku XII wieku	181
1. Plemiona i ich ziemie	181
2. Ziemia Litewska i jej „starsi” książęta	182

3. Prawy brzeg Wilii	188
4. Dziawołtwa	189
5. Nalszczany	191
6. Woruta. Pytanie o siedzibę Mendoga	200
7. Ziemia upicka	211
8. Ziemia wilejska	213
9. Litewski brzeg w dolnym biegu Niemna	214
10. Szawle	218
11. Ziemie Wykinta	220
12. Ziemia Erdywiła (Gerdywiła)	223
13. Korszów	224
V. Jednoczenie Litwy	227
1. Trzy spokojne dekady konfederacji ziem	227
2. Bitwa pod Szawłami	232
3. Kwestia konfrontacji z Tatarami w latach czterdziestych XIII w.	246
4. Pierwsze przekazy źródłowe o działalności Mendoga	253
VI. Od „najstarszego” księcia do króla	265
1. Ostatni bratankowie	265
2. Chrzest	269
3. Koronacja	283
VII. Król chrześcijański	299
1. Panowanie Mendoga jako króla	299
2. Najazd Burundaja	315
3. Plan Alemana	322
VIII. Bałtowie a Europa	345
1. Decydujący zwrot	345
2. „...niedługo jednakowoż trwał ten radosny dla Litwinów i Żmudzinów dzień”	363
Zakończenie: powrót do szóstego problemu Ivinskisa	371
Aneksy	373
Aneks 1. Porównanie trzech opowieści: w <i>Słowie o pułku Igora</i> , w latopisie hipackim i w <i>Zadońszczynie</i>	373
Aneks 2. Wiadomości na temat Bałtów, zawarte w dziele szwajcarskiego historyka Johanna Heroldta o wyprawach krzyżowych (kontynuacja pracy Wilhelma z Tyru)	407

Aneks 3. Pogrzeb Mendoga w Agłonie a kwestia autentyczności kroniki Jana Fryderyka Riviusa	408
Aneks 4. Drzewo genealogiczne Mendoga (według E. Gudavičiusa)	410
Aneks 5. Mapa. Litwa w roku 1219	411
Aneks 6. Mapa. Litwa w okresie wojny domowej (1248-1252)	412
Aneks 7. 6 lipca – dzień koronacji Mendoga.	413
Mistrz litewskiej mediewistyki (Inga Leonavičiūtė)	415
Summary	429
Wykaz skrótów	431
Bibliografia.	435
Indeksy. Zasady zapisu nazw osobowych i geograficznych	497
Indeks osób	499
Indeks nazw geograficznych i etnicznych	513

Od redaktorek naukowych

Ze względu na długotrwały dialog (czasem – trudny) historiografii litewskiej i polskiej oraz na wartość dzieła uczniom prof. Edvardasa Gudavičiusa – nestora litewskiej mediewistyki – zależało na wydaniu jego najważniejszej pracy, książki *Mindaugas*, po polsku. Oto ona.

Od powstania litewskiego oryginału tej monografii minęło ponad ćwierć wieku. Dla średniowieczników to może krótko, ale w naszych czasach jest to okres na tyle długi, że aby zapewnić czytelność polskiego przekładu, nawet odbiorcy dobrze przygotowanemu do lektury, konieczne były uzupełnienia bibliograficzne i wyjaśnienia w postaci komentarzy. Umieściliśmy je w przypisach, zaznaczając je gwiazdką (*). W oryginale było ponad 2500 przypisów. Zdajemy sobie sprawę, że dodanie nowych treści nie ułatwi odbioru tekstu, jednak rzeczywistość wydawnicza nie zostawiła nam tu zbyt wielu możliwości.

Przekład cytatów, które przywołał Autor, wykonała tłumaczka – Katarzyna Korzeniewska, a jeśli było inaczej – zostało to odnotowane. Tłumaczenia z języków źródeł (łaciny, staroruskiego, średnio-górno-niemieckiego) sprawdziła redaktorka naukowa – dr hab. Lidia Korczak.

Konieczne do zrozumienia tekstu wtrącenia poczynione przez tłumaczkę zostały zaznaczone jej inicjałami – K.K. Te, które w cytowanych źródłach wprowadził sam Autor, są zaznaczone jego inicjałami – E.G.

Dr Inga Leonavičiūtė przygotowała dodatkowe aneksy, specjalnie do niniejszego wydania: genealogię Mendoga, opracowaną na podstawie prac prof. Gudavičiusa, dwie orientacyjne mapy oraz artykuł Autora, w którym sprecyzował on datę koronacji Mendoga.

Prof. Gudavičius opatrzył swoje dzieło tylko krótką przedmową o bardzo osobistym charakterze, dlatego w celu przedstawienia kontekstu historiograficznego monografii na końcu zamieściliśmy artykuł dr Ingi Leonavičiūtė. Książkę otwiera wstęp napisany do polskiego wydania przez prof. Rimvydasa Petrauskasa. Jest to wypowiedź historyka o dorobku innego historyka, rektora Uniwersytetu Wileńskiego o dziele wybitnego naukowca, wreszcie – ucznia o mistrzu.

To dobre miejsce, by podziękować dr Lorecie Skurvydaitė – dziekan Wydziału Historii Uniwersytetu Wileńskiego i uczennicy Autora. Zachętą i konkretną pomocą wspierała projekt wydania tej książki. Za wskazanie artykułu Gudavičiūsa, zamieszczonego w aneksie 7 tej książki, serdecznie dziękujemy dr. Antanasowi Petrilionisowi z Uniwersytetu Wileńskiego.

Na końcu dziękujemy dr Katarzynie Korzeniewskiej – tłumaczce, której kompetentny wkład w powstanie tej publikacji dalece przekracza zakres translatorski.

Życzymy owocnej lektury, choć zdajemy sobie sprawę, że raczej nie będzie ona łatwa.

Redaktorki naukowe wydania polskiego
dr hab. Lidia Korczak, prof. UJ
dr Inga Leonavičiūtė

Edvardas Gudavičius i jego koncepcja powstania państwa litewskiego

Problematyka genezy państwa litewskiego była jednym z kluczowych zagadnień litewskiej historiografii narodowej na etapie jej powstawania. Właśnie królowi Mendogowi była poświęcona pierwsza dysertacja obroniona przez Litwina historyka (stało się to we Fryburgu)¹. W okresie międzywojennym w świadomości historycznej niepodzielnie panował kult Witolda²; 8 września, dzień niedoszłej koronacji tego wielkiego księcia, był jednym z najważniejszych świąt państwowych³. Jednak nawet wtedy powstało kilka monografii poświęconych czasom Mendoga. Wśród nich na odnotowanie zasługuje książka napisana przez Juozapasa Stakauskasa w Wiedniu na podstawie pracy doktorskiej – *Lietuva ir Vakarų Europa XIII amžiuje*⁴. Jej tytuł można przełożyć: „Litwa a Europa Zachodnia w XIII wieku”⁵.

Mediewistyka na Litwie ma skomplikowaną historię. Wczesny okres istnienia Wielkiego Księstwa Litewskiego przez długi czas był najmocniej ze wszystkich

¹ J. Totoraitis, *Die Litauer unter dem König Mindowe bis zum Jahre 1263*, Freiburg: St. Paulus-Druckerei 1905.

² A. Nikžentaitis, *Witold i Jagiełło. Polacy i Litwini we wzajemnym stereotypie*, tłum. I. Fedorowicz, K. Korzeniewska-Wołek, K. Linka, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 2000, *Mała Biblioteka*, t. 2; D. Mačiulis, *Vytauto Didžiojo metų (1930) kampanijos prasmė*, „Lituanistica” 2001, nr 2, s. 54-75.

³ V. Sirutavičius, *Tautos šventės „išradimas“ tarpukario Lietuvos Respublikoje*, „Akiračiai” 1999, t. 10, s. 8-10. O okolicznościach niedoszłej koronacji Witolda patrz: R. Petrauskas, *Korona Witolda. Niedoszła koronacja i jej późniejsza legenda historyczna*, [w:] *Tradycja – metody przekazywania i formy upamiętnienia w państwie polsko-litewskim, XV – pierwsza połowa XIX wieku. Materiały XIX Konferencji Komisji Lituanistycznej przy Komitecie Nauk Historycznych PAN w dniach 21-22 września 2010*, red. U. Augustyniak, Warszawa: Instytut Historii PAN 2011, s. 13-23.

⁴ R. Petrauskas, *Juozapas Stakauskas ir medievistikos pradžia Lietuvoje*, [w:] J. Stakauskas, *Lietuva ir Vakarų Europa XIII amžiuje*, Vilnius: Aidai 2004, s. 283-286.

⁵ J. Stakauskas, *Lietuva ir Vakarų Europa XIII amžiuje*, Kaunas: Šviesa 1934 (wyd. 2, Vilnius: Aidai 2004).

epok zakorzeniony w świadomości historycznej społeczeństwa litewskiego, co tłumaczy, dlaczego w przedwojennej Litwie tak licznie powstały poświęcone mu prace⁶. Za Sowietów było dokładnie odwrotnie – problematyka dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego w żadnym razie nie była preferowana⁷. Możliwe jest jednak wskazanie cech wspólnych dla historiografii średniowiecza powstałej przed wojną i po niej. Większości ówczesnych prowadzonych na Litwie badań nad średniowieczną Litwą nie można nazwać mediewistycznymi w ścisłym znaczeniu tego słowa. Kontekst europejski tej długiej epoki, wnioski i doświadczenia płynące z najnowszych badań nad nią przenikały do litewskich prac najczęściej przy okazji analiz polityki zagranicznej wielkich książąt⁸. Rzadkością było jednak formułowanie problemów dotyczących społeczeństwa średniowiecznego, wizji świata, która w nim dominowała, charakterystycznych dla niego struktur społecznych i politycznych. Do ostatniej dekady XX w. badaniom mediewistycznym na Litwie brakowało ciągłości i spójności. Wspomniana monografia Stakauskasa stanowiła w tym względzie wyjątek: czasy pierwszego i jedynego króla litewskiego zostały tam przedstawione w kontekście europejskiej ideologii monarchicznej. Autor pokazał, w jaki sposób ludy zamieszkujące nad Bałtykiem znalazły się na horyzoncie poznawczym Europy Zachodniej. Rozpoznał okoliczności, które umożliwiły Litwinom wytrzymanie naporu militarnego trwającego kilka wieków. Wyjaśnił, w jakim sensie chrześcijańska doktryna polityczna przyczyniła się do utrwalenia się monarchii na Litwie. Sam Stakauskas podsumował te procesy następująco: „Zabiegi wielkiego księcia, których celem było [...] ukształtowanie jednolitego państwa, znalazły jeszcze dodatkowe bodźce i głębsze ugruntowanie, gdy został on namaszczonej na króla Litwy, bo korona oznaczała nie tylko przyjęcie zobowiązań, ale też prawną sankcję urzeczywistnienia jedności państwa. Korona była symbolicznym i prawnym wyrazem tej jedności”⁹. Niewątpliwie dzieło Stakauskasa było jednym z najważniejszych impulsów, które skłoniły Edvardasa Gudavičiusa do ujęcia oraz interpretacji średniowiecznej litewskiej monarchii poprzez jej odniesienie do kontekstu europejskiego¹⁰.

⁶ A. Gieda, *Manifestuojanti Klėja. Istorikai ir istorika Lietuvoje 1883-1940 metais*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2017.

⁷ O sowieckiej historiografii na Litwie: A. Švedas, *In the Captivity of the Matrix: Soviet Lithuanian Historiography, 1944-1985*, Amsterdam: Rodopi 2014.

⁸ O epoce Mendoga patrz.: K.A. Steponaitis, *Mindaugas ir Vakara, vokiečių militarinių ordinų veikla ir Mindaugo santykiai su Roma*, Kaunas: [s.n.] 1937.

⁹ J. Stakauskas, *Lietuva ir Vakarų Europa XIII amžiuje*, 2004, s. 248.

¹⁰ „[P]raca Stakauskasa *ex aequo* z monografią Łowmiańskiego stanowi szczytowy punkt rozwoju badań nad problematyką Mendoga” (E. Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius: Žara 1998, s. 49), w niniejsze książce s. 76.

Wśród historyków międzywojennych (później – emigracyjnych) trzeba przypomnieć postać Zenonasa Ivinskisa, który podjął próbę analizy wybranych kwestii dotyczących okresu Mendogowego z punktu widzenia średniowiecznych koncepcji i pojęć. Zaprezentował swoje badania w kilku artykułach, z których najwartościowszy poświęcony jest właśnie koronacji Mendoga¹¹. Zarówno na nią, jak i na chrzest władcy historyk patrzy jak na problem polityczny, w odniesieniu do sytuacji w regionie, szczególnie – stosunku sił w Inflantach, na linii Zakon Krzyżacki – arcybiskup ryski. Ivinskis pytał o podmioty, które wywierały naciski, a tym samym – wpływy na to wydarzenie. Bodaj jako pierwszy tak wyczerpująco odtworzył przebieg obrzędu koronacyjnego, który odbył się na Litwie, poprzez jego odniesienie do innych koronacji europejskich. Wykazał, że Mendog musiał zostać koronowany zgodnie z wymogami tego rytuału (*ordo coronationis*), a chociaż źródła nie dają wglądu w przebieg uroczystości, to jednak zastosowane przez Ivinskisa podejście badawcze, oparte na zestawieniu, do pewnego stopnia umożliwiło jej rekonstrukcję i – co najważniejsze – uchwycenie jej wagi symbolicznej dla utrwalenia władzy Mendoga jako monarchy.

Konstantinas Avižonis w Berlinie opublikował dysertację na temat litewskiej arystokracji we wczesnym okresie jej kształtowania się, dotykając tym samym pewnych aspektów funkcjonowania tej warstwy społecznej w czasach Mendoga¹², podobnie jak zrobił to Ivinskis dla warstwy chłopskiej¹³. Tymczasem inny przedwojenny historyk – Konstantinas Jablonskis – swoje badania kontynuował na Litwie sowieckiej. Najbardziej interesowała go historia prawa, jednak poprzez twórcze wykorzystanie metody retrospektywnej „docierał” aż do początków państwowości na Litwie. Wkład Jablonskisa w rozpoznanie epoki Mendogowej polegał na dokonaniu dość skomplikowanych rekonstrukcji wybranych zjawisk z obszaru prawa zwyczajowego w wyodrębnionych kategoriach społecznych. Badał je i odnajdywał archaiczne litewskie wyrażenia oraz słowa, których nie potrafili przełożyć rusczy kanceliści w dokonywanych po rusku zapisach Metryki Litewskiej¹⁴. Zanalizował w ten sposób np. słowa: *kojmincy* (lit. *kaimynai*) czy

¹¹ Z. Ivinskis, *Mindaugas und seine Krone*, ZfO 1954, Bd. 3, s. 360-386; na uwagę zasługuje także praca źródłoznawcza Ivinskisa: *Eiliuotinė Livonijos kronika ir jos autentiškumas*, „Židinys” 1936, nr 10, s. 289-302.

¹² K. Avižonis, *Die Entstehung und Entwicklung des litauischen Adels bis zur litauisch-polnischen Union 1385*, Berlin: Verlag dr. Emil Ebering 1932.

¹³ Z. Ivinskis, *Geschichte des Bauernstandes in Litauen: von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts: Beiträge zur sozialen und wirtschaftlichen Entwicklung des Bauernstandes in Litauen im Mittelalter*, Berlin: E. Ebering 1933, *Historische Studien*, Hf. 236.

¹⁴ K. Jablonskis, *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius: Mokslas 1979; idem, *Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje*, D. 1: *Tekstai*, Kaunas: Lietuvos istorijos draugija 1941.

posiad' (lit. *pasėdis*). Odczytanie ich znaczenia było istotne, ponieważ badane przez Jablonskisa słownictwo odzwierciedlało ówczesne różnicowanie społeczne i kształtowanie się powinności chłopskich. Procesy te niemal nie znajdują odzwierciedlenia we współczesnych sobie źródłach pisanych.

W międzywojniu zaczęła powstawać litewska szkoła mediewistyczna, ale przeszkodziło temu nastanie władzy sowieckiej. Jego skutkiem była przymusowa ideologizacja, dokonywana w warunkach drastycznego ograniczenia możliwości uczestnictwa litewskich naukowców w międzynarodowej społeczności akademickiej. Pojedynczy uczeni podejmowali jednak trudne zadanie choćby częściowego wypełnienia powstałej w ten sposób badawczej pustki¹⁵.

* * * * *

Edvardas Gudavičius (1929-2020) i jego praca naukowa wyraźnie odcinają się od ogólnego tła późnosowieckiej historiografii na Litwie. Jego doktorat poświęcony był znaczeniu wybranych pojęć w Pierwszym Statucie Litewskim (1529), ale później historyk skierował swą uwagę na zagadnienia z okresu początku litewskiej państwowości. Pierwszy jego artykuł, będący owocem tych nowych zainteresowań, był poświęcony bałtyjskiemu alodium. Ukazał się w 1979 r.¹⁶ W tamtym okresie powstały na Litwie tylko bardzo nieliczne prace poświęcone wczesnej historii kraju. Wśród nich można odnotować: monografię Juozasa Jurginisa dotyczącą wprowadzenia pańszczyzny¹⁷, studium Rokasa Varakauskasa o stosunkach litewsko-inflanckich¹⁸ oraz badania archeologiczne i lingwistyczne nad okresem plemiennym w dziejach Litwinów¹⁹. W historiografii początku litewskiej państwowości niemal niepodzielnie panowało dzieło rosyjskiego historyka Władimira Paszuty, uznawane za wzorcową pracę dotyczącą tej tematyki²⁰.

Gudavičius wniósł nową, ożywczą perspektywę w dziedzinę badań będącą w stanie zastoju. Jego całościowe spojrzenie na dzieje polityczne i społeczne ukształtowało się pod wpływem studium Henryka Łowmiańskiego poświęconego

¹⁵ Było to nieco łatwiejsze, jeśli temat odnosił się do wojskowości, ponieważ ideologicznie walka przeciwko Zakonowi dobrze pasowała do obowiązującej, antyzachodniej retoryki, por. *Lietuvių karas su kryžiuočiais*, red. J. Jurginis, Vilnius: Mintis 1964; *Lietuvos pilys*, red. J. Jurginis, Vilnius: Mintis 1971.

¹⁶ E. Gudavičius, *Baltų alodo raida*, MADA 1979, t. 4 (69), s. 95-103. Patrz także: idem, *Baltų alodo paveldėjimas ir disponavimas juo*, MADA 1980, t. 3 (72), s. 55-62.

¹⁷ J. Jurginis, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje* = *Закрепощение крестьян в Литве*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1962.

¹⁸ R. Varakauskas, *Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII-XVI a.*, Vilnius: Mokslas 1982.

¹⁹ *Lietuvių etnogenezė*, red. R. Volkaitė-Kulikauskienė, Vilnius: Mokslas 1987.

²⁰ В.Т. Пашуто, *Образование Литовского государства*, Москва: Издательство АН СССР 1959 (skrótowy przekład litewski: V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, Vilnius: Mintis 1971).

początkom państwa i kształtowaniu się społeczeństwa na Litwie²¹. Już w tytule podkreślony wymiar społeczny niewątpliwie wyrażał deklarację znalezienia nowego ujęcia, dzięki któremu Łowmiański jakościowo zmienił charakter dyskusji dotyczącej powstania państwa litewskiego w czasach Mendoga i wcześniej. Dotychczas była ona prowadzona przez historyków stosujących tradycyjne podejście, Łowmiański zaś przedstawił rozbudowaną tezę o kształtowaniu się państwa litewskiego jako długotrwałym procesie, połączonym ze zmianami społecznymi zachodzącymi w wiekach XIII, XIV i na początku XV²².

* * * * *

Gudavičius urodził się 6 września w 1929 r. w Kownie jako syn inżyniera, i to za namową ojca sam także rozpoczął studia inżynierskie w ówczesnym Instytucie Politechnicznym w Kownie. Po ich ukończeniu podjął pracę w fabryce maszyn liczących w Wilnie. W pamięci kolegów z pracy zapisał się jako twórczy menadżer, który jednak każdą wolną chwilę poświęcał na czytanie książek historycznych. Co ciekawe, nigdy później nie ujawnił już swoich zdolności organizacyjnych, wprost po mistrzowsku unikając wszelkich stanowisk i zajęć o charakterze administracyjnym, zarówno w okresie pracy w Instytucie Historii, jak i na uniwersytecie. Był już po czterdziestce, gdy rozpoczął zaoczne studia na Wydziale Historii Uniwersytetu Wileńskiego. Odtąd, jak sam potem powiedział w wywiadzie rzece, „całe życie to była historia”²³. Historię studiował „po godzinach”. Po uzyskaniu dyplomu publikował wartościowe teksty poświęcone historii społeczeństwa i prawa w Wielkim Księstwie Litewskim. Były one jednak hermetyczne, zrozumiałe tylko dla specjalistów²⁴. Po kilkudziesięciu latach pracy badawczej udało mu się stworzyć bodaj najbardziej klarowną wizję dziejów Litwy. Ze względu na swoje

²¹ E. Gudavičius, *Ar pasistūmėta sovietinėje istoriografijoje po Henryko Łowmiańskio „Studijų apie Lietuvos valstybės ir visuomenės genezę“*, LIS 1998, t. 5, s. 7-21. Patrz: H. Łowmiański, *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1-2, Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk 1931-1932.

²² Por.: R. Petrauskas, *Zenonas Ivinskis ir Henrykas Łowmiańskis: pokyčiai tarpukario medievistikoje Kaune ir Vilniuje*, [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*, sud. A. Bumblauskas, G. Potašenko, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2009, s. 225-235.

²³ Wywiad rzeka: E. Gudavičius, A. Švedas, *Visa istorija yra gyvenimas: 12 sakytinės istorijos epizodų*, Vilnius: Aidai 2008.

²⁴ Pierwsze wydanie Pierwszego Statutu Litewskiego: S. Lazutka, E. Gudavičius, *Pirmasis Lietuvos Statutas = Первый Литовский Устав*, t. 1-3, Vilnius: Mintis 1983, 1985, 1991. Bibliografia Edvardasa Gudavičia do 1999 r., patrz: *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius: Aidai 1999, s. 461-501.

pochodzenie społeczne, a potem – długotrwałą chorobę prawie nie wyjeżdżał za granicę, a jednak przekonująco przedstawił historię swojego kraju w kategoriach historii i historiografii europejskiej. Gudavičius zdołał stworzyć – pierwszą chyba na Litwie – szkołę mediewistyki, mimo że formalnie nie zajmował żadnych stanowisk kierowniczych w świecie akademickim i mimo (a może właśnie dlatego) że pozostawiał swoim doktorantom zdecydowanie zbyt wiele swobody w ich poszukiwaniach badawczych. Sam pamiętam ten specyficzny rodzaj dialogu akademickiego stosowany przez nestora naszej mediewistyki: kilka trafnie przez niego dobranych zdań czy uwag, zawsze zawierających zachętę, znaczyło dla nas więcej, niż dałaby szczegółowa analiza pisanych przez nas tekstów. Pozostawiał nam swobodę, ale i odpowiedzialność za to, co pisaliśmy. W ten sposób wychował całą plejadę średniowieczników, wtedy reprezentujących młode pokolenie. Byli wśród nich: Alfredas Bumblauskas, Alvydas Nikžentaitis, Rita Trimonienė, Artūras Dubonis, Genutė Kirkienė, Loreta Skurvydaitė, Darius Baronas, Inga Leonavičiūtė, Laimontas Karalius.

Gudavičius zachowywał postawę absolutnego *désintéressement* wobec hierarchicznej struktury środowiska akademickiego, otwarcie ignorując uczestnictwo we wszelkiego rodzaju imprezach i gremiach, gdzie ją celebrowano, a mimo to otrzymał chyba wszystkie stopnie, tytuły i nagrody cenione w litewskim środowisku naukowym. Był doktorem habilitowanym, profesorem Uniwersytetu Wileńskiego, członkiem rzeczywistym Litewskiej Akademii Nauk, laureatem Litewskiej Narodowej Nagrody Kultury i Sztuki oraz Litewskiej Nagrody Nauki, kawalerem medali Krzyża Giedymina i Krzyża Witolda. Uznanie, które zyskał ten wybitny historyk, było nie tylko, a może – nie tyle wyrazem podziwu dla imponujących rozmiarów jego dorobku, ile docenieniem wypracowanej przez niego interpretacji rozwoju historycznego własnego kraju, w której przedstawił przebieg europeizacji „dawnej Litwy” i przewidział drogę do Europy – „nowej”²⁵.

Dzięki współpracy ze swoim uczniem – wspomnianym już Bumblauskasem – nestor litewskiej mediewistyki miał okazję przedstawić ją litewskiemu społeczeństwu, głównie dzięki cyklicznemu programowi telewizyjnemu „Būtovės slėpiniai”²⁶. Idee i wnioski wypracowane przez Gudavičiusa w obszarze akademickim, a upowszechniane różnymi ścieżkami medialnymi oswajały Litwinki i Litwi-

²⁵ Najważniejsze prace o tej tematyce, zarówno napisane w stylu akademickim, jak i powstałe z myślą o szerokim kręgu odbiorców, zostały zebrane w tomie: E. Gudavičius, *Lietuvos europėjimo keliais. Istorinės studijos*, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius: Aidai 2002. Patrz także: idem, *Lithuanian's Road to Europe*, „Lithuanian Historical Studies” 1997, vol. 2, s. 15-27.

²⁶ Wydanie tekstów powstałych przy pracy nad programem telewizyjnym: A. Bumblauskas, E. Gudavičius, *Būtovės slėpiniai. Nuo Netimero iki...*, Vilnius: Alma Littera 2014.

nów z wyobrażeniem dawnej Litwy, funkcjonującej jako część systemu politycznego państw średniowiecznej Europy, a także – ze zrozumieniem, że najprostsza droga Litwy ku temu systemowi prowadziła przez sąsiednią Polskę²⁷.

Specyficznym rysem pracy badawczej Gudavičiusa były niezwykle wnikliwość, z jaką analizował nieliczne przekazy w zachowanych źródłach, oraz spostrzegawczość, która pozwalała mu odkryć istotne dla danego zagadnienia dane nawet w tekstach, które zdawały się dla jego poznania drugorzędne²⁸. Był bodaj jedynym w swoim pokoleniu badaczy przeszłości znawcą dawnych języków i jednocześnie ekspertem w naukach pomocniczych historii: paleografii, dyplomatyce, sfragistyce czy heraldyce²⁹.

Prace na polu historii politycznej rozpoczął od zbadania losów tych książąt litewskich, którzy byli sygnatariuszami pokoju podpisanego z Księstwem Halicko-Wołyńskim w 1219 r.³⁰ Przeprowadził tę rekonstrukcję na podstawie skąpych źródeł pisanych, przy ostrożnym i uważnym, retrospektywnym wykorzystaniu danych onomastycznych i topograficznych. Połączenie takich metod pozwoliło mu na przekonujące odtworzenie składu najwcześniejszej elity politycznej państwa litewskiego. Rozpoznał przy tym strukturę, którą określał jako „grupy szwagrów” – środowiska powiązane pokrewieństwem i powinowactwem, utrzymujące pozycję dominującą w życiu politycznym XIII-wiecznej Litwy.

Niezwykłe profesjonalny badacz miał talent do opowiadania o historii. Od końca lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku publikował popularne artykuły na temat Mendoga i jego epoki³¹. Niestety wcześniej powstała niepełnosprawność ruchowa uniemożliwiła Gudavičiusowi szeroki udział w międzynarodowej współpracy

²⁷ Por. E. Gudavičius, *Geneza polskiego fenomenu kulturowego na Litwie*, [w:] *Pozostawione historii. Litwini o Polsce i Polakach*, red. K. Korzeniewska, V. Sirutavičius, Kraków: Znak 1999, s. 26-35.

²⁸ Idem, *Mindaugo epochos šaltiniai*, NŽ-A 1993, nr 6, s. 34-40; nr 7/8, s. 62-67.

²⁹ Kilka przykładów: idem, *Žymenys ir ženklai Lietuvoje XII-XX a.: apybraiža*, Vilnius: Mokslo 1980; idem, *Lietuvos akto promulgacijos kelias: nuo Vytauto kanceliarijos iki Lietuvos Metrikos*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2006.

³⁰ Idem, *1219 metų sutarties dalyviai ir jų vaidmuo suvienijant Lietuvą*, AMMD. Istorija 1982, t. 22, s. 33-46. Patrz także: idem, *Dėl Lietuvos valstybės kūrimosi centro ir laiko*, MADA 1983, t. 2 (83), s. 61-70; idem, *Bandymas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas*, MADA 1984, t. 3 (88), s. 69-79; idem, *Dar kartą dėl Lietuvos valstybės kūrimosi centro ir laiko*, MADA 1986, t. 2 (95), s. 53-60.

³¹ Idem, *Mindaugo įsigalėjimas Lietuvoje*, „Mokslas ir gyvenimas” 1983, nr 6, s. 30-31. Patrz także: idem, *Trys Mindaugo paslaptys*, „Gimtasis kraštas” 1987, kovo 19-25, nr 12 (1046), s. 1, 4; idem, *XIII a. pirmosios pusės politinis Lietuvos žemėlapis*, „Gimtasis kraštas” 1987, liepos 30 – rugpjūčio 5, nr 31 (1065), s. 1-2; idem, *Mindaugo žingsnis į Europą*, „Gimtasis kraštas” 1988, spalio 20-26, nr 42 (1127), s. 7; idem, *Mindaugo karūnacija*, „Politika” 1991, nr 18, s. 18-20.

akademickiej. Wydany po polsku artykuł na długo pozostał jedyną jego publikacją zagraniczną³². Ich brak jest powodem opóźnienia odbioru prac Gudavičiusa poza Litwą.

W 1989 r. ukazała się monografia poświęcona XIII-wiecznym wyprawom krzyżowym na wschodnich wybrzeżach Bałtyku³³. W tej pracy Gudavičius po raz pierwszy przedstawił całościowy obraz sytuacji geopolitycznej powstałej w regionie w wyniku inwazji krzyżowców; jednocześnie odniósł ją do pojawienia się królestwa litewskiego i jego rozwoju. Poddał analizie spektrum różnorodnych uwarunkowań i przesłanek, które prowadziły do „przesunięcia się wojen krzyżowych w obszar Bałtyku”, a więc – osiedlenia się rycerzy zakonnych w Prusach i Inflantach, co z kolei przyniosło początek starć zbrojnych między państwem zakonnym a powstającym państwem litewskim. Tak jak we wcześniejszych artykułach, tu także historyk okiem kompetentnego krytyka spojrzał na utarte w dotychczasowej historiografii, czasem stereotypowe twierdzenia. Dowiódł na przykład, że w bitwach pod Szawłami (1236 r.) i pod Durben (1260 r.) Żmudzini pokonali Krzyżaków własnymi tylko siłami, bez litewskiego czy czyjegokolwiek udziału. Tym samym pokazał, że narracja o rzekomym oporze zjednoczonych plemion bałtyjskich przeciwko ekspansji Zakonu jest niczym innym jak mitem historiograficznym, powstałym w czasach najnowszych. Jednocześnie w odniesieniu do realiów epoki Mendoga oszacował, jakie możliwości prowadzenia ekspansji w kierunku zachodnim miało ówczesne litewskie możnowładztwo.

Badania historyczne łączył Gudavičius z pracą nad wydaniem źródeł – wraz z Nikžentaitisem opublikował litewski przekład bulli papieskich dotyczących wypraw krzyżowych przeciwko Prusom i Litwinom³⁴ (co zaczął przed nim jeszcze Povilas Pakarklis).

Ukoronowaniem badań nad XIII-wieczną Litwą była wydana w 1998 r. monografia zatytułowana *Mindaugas*³⁵. Tytuł jest nieco mylący, ponieważ zarówno pod względem struktury, jak i ujęcia (wyraźnie problemowego, a nie faktograficznego) jest to raczej studium powstania państwa litewskiego, z szerokim uwzględnieniem kontekstu międzynarodowego. Jako punkt wyjścia badacz obrał sformułowane

³² Idem, *Polityczny problem Królestwa Litewskiego w połowie XIII w.*, [w:] *Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyku od XIII do połowy XVI wieku. Materiały z konferencji historyków radzieckich i polskich w Toruniu z r. 1988*, red. M. Biskup, Toruń: Towarzystwo Naukowe 1990, s. 61-84.

³³ Idem, *Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje*, Vilnius: Mokslas 1989.

³⁴ *Popiežių bulės dėl kryžiaus žygių prieš prūsus ir lietuvius XIII a.*, sud. P. Pakarklis, parengė, įvadą ir komentarų parašė E. Gudavičius, A. Nikžentaitis, Vilnius: Mintis 1987.

³⁵ Patrz przyp. 10.

znacznie wcześniej „sześć pytań Zenonasa Ivinskisa”³⁶ dotyczących postaci Mendoga (Litwa przedmendogowa, genealogia Mendoga, jego „stolica”, autentyczność wydanych przez Mendoga dokumentów donacyjnych na rzecz Zakonu, apostazja litewskiego króla i jego ocena). Napisana przez Gudavičiusa analiza dalece jednak przerosła tamto ujęcie. W charakterystyczny dla siebie sposób historyk rozpoczął dociekanie genezy państwa litewskiego od omówienia kategorii feudalizmu i zjawiska alodium. W ten sposób uzyskał spójną rekonstrukcję powstawania struktury politycznej jako trwającego wewnątrz społeczeństwa litewskiego procesu, który objął kształtowanie się własności ziemi, powstanie drużyn zbrojnych i wyodrębnienie się warstwy książąt. Gudavičius zdołał połączyć ujęcia klasycznych teoretyków feudalizmu (Heinricha Mitteleisa, Ottona Brunnera, a przy tym – Marca Blocha i Georges’a Duby’ego) z osiągnięciami rosyjskiej marksistowskiej historiografii średniowiecza w jej twórczym, rozwojowym wydaniu, reprezentowanym przez takich autorów, jak Aleksandr Niesusichin czy Aron Guriewicz. Zastosował to połączenie, by uchwycić genezę „litewskiego feudalizmu”, zapóźnionego i specyficznego zarazem.

Badając zmiany wewnątrz społeczeństwa na Litwie, historyk uwzględnił i wy dobył znaczenie zmian sytuacji międzynarodowej z początku XIII w. Pojawienie się i zdomowienie zbrojnych mnichów w regionie bałtyckim, oddziaływanie władzy papieskiej czy stosunki z prawosławiem w istotny sposób wpłynęły na przebieg wewnętrznej konsolidacji na Litwie. Gudavičius przedstawił w porządku chronologicznym historię utrwalania władzy Mendoga, by w końcu dojść do jego koronacji, która – jak pokazał – znaczyła nadejście nowego rozumienia władzy i nowej jej symboliki, ale również – zakotwiczenie panowania monarchicznego na Litwie. Litewski badacz dostrzegł znaczenie elementu rodziny królewskiej i rolę małżonki Mendoga – Marty³⁷. W podsumowaniu autor monografii o jedynym litewskim królu powrócił do oceny jego historycznej roli i porównał go do węgierskiego Gejzy oraz polskiego Mieszka I, czyli do władców, którzy zapoczątkowali integrację wspólnoty politycznej. W litewskiej historiografii przyjęto uważać – właśnie za Gudavičiusem – że najważniejszym dziedzictwem politycznym pozostałym po Mendogu było przetrwanie wczesnej monarchii litewskiej mimo mordu na królu i jego następcach. To jedna z najważniejszych tez tego historyka.

³⁶ Chodzi o sześć problemów dotyczących czasów Mendoga, które w 1978 r. wskazał Ivinskis, twierdząc, że w historiografii nie znaleziono jeszcze przekonującego ich rozwiązania, patrz: Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija 1978, s. 154-157.

³⁷ Specjalnie na ten temat: E. Gudavičius, *Mindaugas ir Morta – pirmoji krikščionių šeima Lietuvoje*, [w:] *Mindaugas karalius*, sud. V. Ališauskas, Vilnius: Aidai 2008, s. 31-49.

Wyznaczony przez Gudavičiusa w *Mindaugasie* kierunek w dużej mierze stał się obowiązujący w litewskich badaniach nad historią polityczną i społeczną wieku XIII. Dubonis wydał monografię poświęconą Litwie po Mendogu i rekonstrukcji władzy monarszej, dokonanej przez wielkiego księcia Trojdena po kryzysie lat sześćdziesiątych XIII w.³⁸ W Wilnie odbyła się międzynarodowa konferencja, podczas której uczestnicy zestawiali powstanie państwa litewskiego z pojawieniem się i rozwojem monarchii w innych krajach europejskich³⁹. Genezę państwa interesowano się także w kontekście bardzo lokalnym, z wykorzystaniem danych archeologicznych i antropologicznych⁴⁰. Przedmiotem badań stały się wizerunek Mendoga i zapomnienie, które go z czasem spotkało⁴¹. Powstało jednolite wydanie źródeł, obejmujące w zasadzie wszystko, co dotyczyło epoki Mendoga i późniejszej jej obecności w tradycji i pamięci historycznej⁴². Została napisana synteza dziejów Litwy w okresie kształtowania się jej społeczeństwa i państwowości, uwzględniająca najnowsze osiągnięcia w historiografii światowej⁴³.

Ślady pracy Gudavičiusa odcisnęły się na litewskiej historiografii także poprzez inne jego publikacje. Wśród nich należy wymienić: pracę poświęconą kształtowaniu się miast na Litwie⁴⁴, artykuł analizujący kontekst pierwszego pojawienia się nazwy naszego kraju w źródłach⁴⁵, tom historii Litwy od jej początku do unii lubelskiej⁴⁶, wykonane wraz z zespołem tłumaczenie na litewski Pierwszego Statutu Litewskiego⁴⁷ oraz książkę o tajemniczym tytule, w której autor odniósł się do wybranych kwestii wczesnej historii Litwy⁴⁸.

* * * * *

³⁸ A. Dubonis, *Traidenis. Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje (1268-1282)*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla 2009.

³⁹ *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste*, sud. R. Petrauskas, Vilnius: Versus Aureus 2008.

⁴⁰ A. Kuncevičius et al., *Dubingių mikroregionas ir Lietuvos valstybės ištakos*, Vilnius: Petro ofsetas 2015.

⁴¹ R. Petrauskas, *Užmirštas karalius: Mindaugas LDK visuomenės savimonėje XIV a. pabaigoje – XVI a.*, NŽ-A 2004, nr 3, s. 90-95 (przedruk: *Mindaugas karalius*, s. 51-63).

⁴² *Mindaugo knyga. Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, par. D. Antanavičius et al., Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla 2005.

⁴³ D. Baronas, A. Dubonis, R. Petrauskas, *Lietuvos istorija*, t. 3, XIII a. – 1385 m.: *valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų*, Vilnius: Baltos lankos 2011.

⁴⁴ E. Gudavičius, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas 1991.

⁴⁵ Idem, *Šv. Brunono misija*, „Darbai ir dienos” 1996, t. 3, s. 115-128.

⁴⁶ Idem, *Lietuvos istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla 1999.

⁴⁷ I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, Vilnius: Vaga 2001.

⁴⁸ E. Gudavičius, *Los Caprichos. Du tūkstantis devintieji*, Vilnius: Aidai 2015.

Badania nad początkami państwa litewskiego prowadzone przez Edvardasa Gudavičiusa oddziaływały nie tylko na pracę historyków. Dzięki nim mamy na Litwie ważne święto państwowe. Gdy 11 marca 1990 r. Litwa ogłosiła przywrócenie niepodległości, historia króla Mendoga nabrała nowego, istotnego znaczenia. O ile w przedwojennej Republice Litewskiej niewątpliwym bohaterem narodowym numer jeden był wielki książę Witold, o tyle teraz król Mendog dorównał mu rangą. Odległa w czasie epoka Mendoga i powstawania jego królestwa przypominała w sensie strukturalnym proces integracji europejskiej Litwy z końca XX w. Mendog i jego państwo stali się częścią zachodniej, łacińskiej Europy, i to pomimo tego, że kraj powrócił do pogaństwa. Relacje, które ówczesnie nawiązała Litwa, na długie wieki określiły kierunek jej dalszego rozwoju. W celu podkreślenia tej ciągłości Sejm Restytucyjny aktem z 25 października 1990 r. ogłosił dzień koronacji Mendoga świętem – Dniem Powstania Państwa⁴⁹. By było to możliwe, konieczne było pewne „drobne” uściślenie – wskazanie dokładnej daty koronacji, której nie odnotowało żadne źródło historyczne. Profesor Gudavičius podjął się tego zadania (a wtedy było ono nie tylko naukowe, lecz także – polityczne) i określił najbardziej prawdopodobny dzień – 6 lipca, który od tego czasu jest w naszym kraju uroczystością obchodzoną.

⁴⁹ Patrz szerzej w Aneksie 7: 6 lipca – dzień koronacji Mendoga.

Litwa była królestwem. Na połowę XIII w. przypadło krótkie, burzliwe panowanie ochrzczonego i koronowanego litewskiego władcy – Mendoga. Odtworzenie tego okresu dziejów Litwy i poznanie jego głównego bohatera pozostaje dla badaczy przeszłości wyzwaniem. Z powodzeniem podejmowali je w XX w. wybitni historycy: polski – Henryk Łowmiański – i litewski – Juozapas Stakauskas, a w końcu także nestor litewskich mediewistów – Edvardas Gudavičius (1929-2020). To jego prace i doświadczenia w bodaj najistotniejszej mierze pozwoliły odrzucić dwudziestowieczne uwikłania, zarówno te nacjonalistyczne, jak i te narzucone litewskiej historiografii przez sowietyzm. Pod koniec ubiegłego stulecia stała się ona równorzędną partnerką w dialogu z innymi szkołami badań nad przeszłością.

W niniejszej książce Gudavičius przedstawił i ugruntował własną interpretację przełomowego momentu w dziejach swojego kraju – Litwy za Mendoga.